

Μνήμων

Τόμ. 32 (2012)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ, Οργάνωση και διαχείριση της ναυτιλιακής επιχείρησης στην Κέρκυρα στο πρώτο ήμισυ του 16ου αιώνα ► ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΙΣΣΗΣ, Τροπός της κρητικής προσβολής στα χρόνια του Μεγάλου Πέτρου ► ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Το υλικό περιβάλλον και ο οικιακός χώρος ενός Άγγλου εμπόρου στη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 18ου με αρχές του 19ου αιώνα ► ΚΑΡΛΟΣ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ, «Εύλογος» διαθέσις και πρακτικές κληροδοσίας στην Περγάμη (19ος αιώνας) ► ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΖΑΝΝΟΥ, Ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο Ιωαννίνος Ρίζος Νερουλόγος και η *Νεότερη Ιστορία της Ελλάδας* ► ΔΗΜΗΤΡΑ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ, Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940) ► ΜΑΡΙΟΣ ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ, Οριζιτινόντας το ελληνικό έθνος: προϋποθέσεις και δυνατότητες συμμετοχής Αλβανών σε ελληνικά δίκτυα και θεσμούς της Αιγύπτου (τέλη 19ου-αρχές 20ου αιώνα) ► ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Υποσημείωση και φωματισμός στο Μεσοπόλεμο: υγιεινή διατροφή και οργάνωση μαθητικών σωματίων (1928-1932) ► ΤΙΤΙΝΑ ΚΟΡΝΕΖΟΥ, Οι σπουδές του Παναγιώτη Πρεβεζάνη στην Ιστορία της Τέχνης στο Παρίσι (1930-33)

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Η παθολογία των νόμων της ιστορικής μνήμης στη Γαλλία

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ

ΘΑΝΑΣΗΣ Δ. ΣΦΗΚΑΣ, Ο νεοεπιστομικός των μικρών πραγμάτων: περί σύγχρονης, ιστοριογραφίας και άλλων θεμάτων ► Η Μέση Εκπαίδευση στη Λευκάδα, 1829-1939: από το μαρκό στο γενικό. Καίματα των Τριανταφυλλού Ε. Σκόλαβενιτς, Σπύρου Ασδραχά, Γιάννη Κόκονα, Δημήτρης Τσαρί

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

«Ψηφιακή Κρήνη»: Τομήματα της κρητικής ιστορίας στο διαδίκτυο (Δημήτρης Δημητριάδης)

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Σπύρος Δορβανάς, Εύη Καρούζου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κατερίνα Λαμπρού, Κ. Λέππας, Χρ. Λούκος, Σοφία Ματθαίου, Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, Αλ. Πολίτης, Πόπη Σφακιανίκη, Γιάννης Χαυθρόνης, Χρ. Χατζηιωσήφ

ΑΘΗΝΑ

Δέσποινα Παπαδημητρίου, Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2012

ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΤΣΑΠΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.659](https://doi.org/10.12681/mnimon.659)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΤΣΑΠΗΣ Κ. (2012). Δέσποινα Παπαδημητρίου, Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2012. *Μνήμων*, 32, 305-309. <https://doi.org/10.12681/mnimon.659>

ζωντανέψει το Αρχείο· να αποκαταστήσει το έλλειμμα. Η περίπτωση του Αρχείου Σαλβαρά έρχεται να το επαληθεύσει, ανατροφοδοτώντας την τοπική, και όχι μόνο, ιστορία με πληθώρα στοιχείων.

Με τη μελέτη του Βασίλη Κρεμμυδά, που μνημονεύσαμε παραπάνω, και άλλες που σίγουρα θα απορρεύσουν από την πλούσια αυτή πηγή, πρόσωπα λησμονημένα ως τώρα θα ξαναβρούν τη θέση τους στο τοπικό Πάνθεον και στο γαλαξία της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας.

Στην Ιστορία δεν υπάρχουν παρθενογενέσεις· τίποτα δεν συμβαίνει στο κενό· όλα δημιουργούνται και προσδιορίζονται μέσα στο χώρο, σε συγκεκριμένο χρόνο, από τα υποκείμενα της ιστορίας, δηλαδή τους ανθρώπους, όσο μικροί κι ασήμαντοι αν νοούνται και ετεροκαθορίζονται. Γιατί κι αυτοί οι μικροί, ως αναπόσπαστα κύτταρα της κοινωνίας, και με το μέτρο της μεγάλης ιστορίας αν μετρηθούν, θα βρεθεί

ότι έχουν κάποια διάσταση, ακόμα και ως κουκίδες.

Τελικώς, στη ζυγαριά του ιστορικού δημόσια και ιδιωτικά αρχεία βαραίνουν το ίδιο· ο χώρος τους, με επίκοινα ή ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, είναι ο διευρυμένος χώρος της μνήμης, ο χώρος της Ιστορίας.

Ας αποδώσουμε, λοιπόν, χάριτες στους απόγονους της οικογένειας Σαλβαρά, που διαφύλαξαν και κυρίως πρόσφεραν γενναιόδωρα –παραδείγμα προς μίμηση– το μικρό αυτό θησαυρό, το αρχείο των προγόνων τους, θέτοντάς το στη διάθεση της ιστορικής επιστήμης. Κι ας ευχηθούμε στην προϊσταμένη των Γ.Α.Κ. Λακωνίας κ. Πέπη Γαβαλά μακροημέρευση, καλή δύναμη και αντοχή για τη συνέχεια και τη γρήγορη ολοκλήρωση του επίπονου, αλλά τόσο σημαντικού έργου που επιτελεί.

ΕΥΓΥΧΙΑ Δ. ΛΙΑΤΑ

Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Εκδόσεις Ασίγη, Αθήνα 2012, 166 σ.

Ένα από τα πλέον προσφιλή θέματα ανάλυσης, που έφερε στον «αφρό» της επικαιρότητας η τρέχουσα οικονομική κρίση και η συνακόλουθη ενίσχυση της ακροδεξιότητας στη χώρα, είναι τα χρόνια του μεσοπολέμου. Αυτό δεν είναι περίεργο, δεδομένου ότι ο μεσοπόλεμος στη συλλογική μνήμη ανασύρεται, όχι άδικα, ως εποχή «κρίσης», μιας κρίσης που ξεκίνησε ως οικονομική στο τέλος της δεκαετίας του '20, για να καταλήξει στη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας σε μια πρωτοφανή αμφισβήτηση του κοινοβουλευτισμού σε πολλές ευρωπαϊκές κοινωνίες και στην άνοδο στην εξουσία ολοκληρωτικών καθεστώτων (Ιταλία, Γερμανία) ή στρατιωτικών δικτατοριών (Ελλάδα, Ισπανία). Βεβαίως, η άνοδος αντικοινοβουλευτικών δυνάμεων στην εξουσία τη δεκαετία του '30 δεν θα πρέπει να αποδοθεί αποκλειστικά στις τραυματικές εμπειρίες που βίωσαν οι ευρωπαϊκοί λαοί

από την απότομη πτώση του βιοτικού τους επιπέδου, ωστόσο η εξέλιξη αυτή φαίνεται πως ήταν ένας από τους πολύ σημαντικούς παράγοντες που οδήγησαν τις ευρωπαϊκές δημοκρατίες στην οδυνηρή, όπως σύντομα αποδείχτηκε, κατάρρευση. Το βιβλίο της Δέσποινας Παπαδημητρίου *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο* επιχειρεί να αναγνώσει κριτικά την περίοδο του μεσοπολέμου, τοποθετώντας την ελληνική περίπτωση μέσα σε μια ευρύτερη δυναμική που διαμορφώνεται στην Ευρώπη, χωρίς να αγνοεί ωστόσο τις ιδιαιτερότητες που διαμορφώνει η πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της εύθραυστης Β' Ελληνικής Δημοκρατίας. Ως προς τις προθέσεις της συγγραφέως είναι χαρακτηριστική η προσπάθειά της να ιστοριοποιήσει την έννοια της «κρίσης» και να προβεί σε μία κάποια τυποποίησή της (σ. 30-31). Η τελευταία βεβαίως θα μπορούσε και να

θεωρηθεί ένας όρος εκ των πραγμάτων ασαφής για τον αναγνώστη, επιδεχόμενος πολλών και ενδεχομένως αντιφατικών ερμηνειών, ωστόσο η συγγραφέας υποδεικνύει κάποια βασικά χαρακτηριστικά του: επιτάχυνση του αριθμού των πτωχεύσεων ιδίως στον τραπεζικό και το χρηματιστηριακό τομέα, πτώση της καμπύλης των τιμών, της παραγωγής, ακόμη και της κερδοσκοπίας (σ. 31). Ακόμη περισσότερο: ανατροπές στο επίπεδο των ηθικών και της κουλτούρας, κρίση εμπιστοσύνης στο «σύγχρονο τρόπο ζωής», η οποία εκκινεί από την μείζονα εμπειρία του Μεγάλου (Α΄ Παγκόσμιου) Πολέμου.

Η Δέσποινα Παπαδημητρίου, Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, καταπιάνεται στο βιβλίο αυτό με τα «χρόνια της κρίσης», κρίση η οποία εμφανίζεται ως οικονομική στα τέλη της δεκαετίας του '20, αφορά ωστόσο μια κοινωνία (την ελληνική) η οποία ήδη από την εποχή του Εθνικού Διχασμού έχει μια πολιτική ζωή γεμάτη βία και συγκρούσεις, αλλά ταυτόχρονα έχει δει δημογραφικές και κοινωνικές μεταβολές (έλευση προσφύγων π.χ.), αλλά και ιδεολογικές μεταιώσεις (κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας), που δύσκολα συναντά ο ιστορικός σε άλλη ευρωπαϊκή χώρα. Έχοντας όλα αυτά κατά νου, η συγγραφέας, έμπειρη ιστορικός με ειδίκευση στην ανάλυση της ιδεολογίας του πολιτικού συντηρητισμού, επιχειρεί να ασχοληθεί όχι τόσο με τη μεταφορά της κρίσης του '29 στην Ελλάδα, δηλαδή με τη μελέτη του μηχανισμού που την προκάλεσε, αλλά, όπως δηλώνεται στον τίτλο του βιβλίου, με τη δημόσια συζήτηση που ακολούθησε την κρίση, καθώς και με τα επιχειρήματα που διατυπώθηκαν, προκειμένου να ερμηνευτεί στη συγχρονία το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο από το οποίο και ξεπήδησε. Δημόσια συζήτηση στην οποία ο λόγος των αντιβενιζελικών δυνάμεων φαίνεται πως κατέστη ηγεμονικός, δεδομένης της συγκυρίας: μετά από χρόνια μιας κάποιας ανάπτυξης που πραγματο-

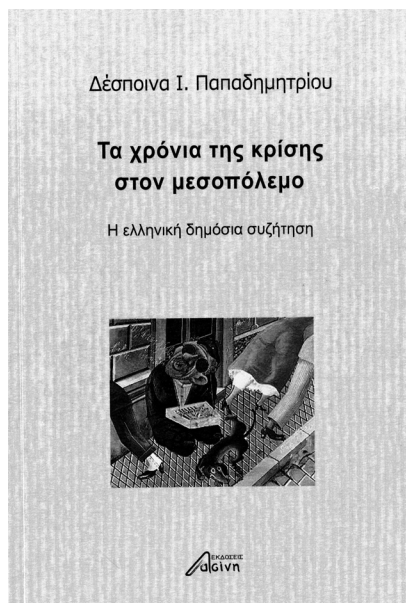
ποιήθηκε στη διάρκεια της δεκαετίας του '20, η διαχείριση της οικονομικής κρίσης από τον Ελευθέριο Βενιζέλο (1928-1932) αποτέλεσε μια οδυνηρή εμπειρία για τον κόσμο των Φιλελευθέρων, παρέχοντας ταυτόχρονα στους αντιβενιζελικούς τη δυνατότητα να επανέλθουν δυναμικά στο πολιτικό προσκήνιο. Επιχειρώντας μεθοδικά να αποδομήσουν τη μυθολογία της βενιζελικής διακυβέρνησης, οι αντιβενιζελικοί επιχειρήσαν να συγκροτήσουν ένα δικό τους αφήγημα για την πρόσφατη ιστορία, δηλαδή για τα χρόνια που ακολούθησαν το Κίνημα στου Γουδή, επενδύοντας, κατά βάση λαϊκιστικά, σε ένστικτα (πολιτική βία, αγανάκτηση) και σε σχήματα (εσωστρέφεια, αντιδυτικισμός) μάλλον προσφιλή στο πολιτικό τους ακροατήριο.

Η συγγραφέας εύστοχα επισημαίνει πολλές πτυχές της διαδικασίας αυτής. Αφού επιχειρεί να εισαγάγει τον αναγνώστη στο γενικότερο πλαίσιο του ελληνικού μεσοπολέμου, καταπιάνεται με πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας, που με μια πρώτη ανάγνωση λίγη σχέση φαίνεται να έχουν με την οικονομική κρίση. Αυτό ωστόσο είναι το καθήκον του ιστορικού και η συγγραφέας το γνωρίζει καλά. Σε αντίθεση με τους οικονομολόγους που επιχειρούν, όχι σπάνια, να κατανοήσουν την οικονομική κρίση εφαρμόζοντας μοντέλα και υιοθετώντας έτσι μια «ελλειπτική οπτική της πραγματικότητας», ο ιστορικός οφείλει να παρεμβάλλει στην ανάλυσή του τα ποιοτικά δεδομένα που χαρακτηρίζουν την υπό ανάλυση κοινωνία, εν προκειμένω της κρίσης. Έτσι, η συγγραφέας επισημαίνει, πολλές φορές υπαινικτικά, παράγοντες που βάρυναν ιδιαίτερα στη δημόσια συζήτηση που ακολούθησε την κρίση του μεσοπολέμου. Η δημιουργία νέων ταυτοτήτων ή η «επαναδιαπραγμάτευση» των παλαιών είναι μια επισήμανσή της στην οποία αξίζει να σταθούμε. Το παρελθόν, ισχυρίζεται (σ. 22), δεν είναι ποτέ παγιομένο, αφού επανακαθορίζεται συνεχώς μέσα από τις αναγνώσεις που συντελούνται από τους μεταγενέστερους. Παρά το γεγονός ότι η

αντίθεση βενιζελικών – αντιβενιζελικών εξακολουθεί να αποτελεί το κυρίαρχο δίπολο του μεσοπολέμου, και οι συνακόλουθες ταυτίσεις τη βασική πηγή ταυτοτικού προσδιορισμού, νέες ταυτότητες κάνουν σταδιακά την εμφάνισή τους κατά το μεσοπόλεμο, που συνυφάνονται με τις παλαιές και εν πολλοίς τροφοδοτούνται από αυτές: η ταυτότητα του «πρόσφυγα», για παράδειγμα, πολιτικά «δεμένου» με το βενιζελισμό λόγω (και) της απόδοσης ευθυνών για την Καταστροφή του '22 στις φιλοβασιλικές δυνάμεις. Οι μείζονες κρίσεις όμως, όπως επισημαίνει η Παπαδημητρίου (σ. 11), συνδέονται με τη ρήξη και οδηγούν στην καταστροφή του παλαιού. Έτσι, ο πρόσφυγικός κόσμος, πολιτικά σχεδόν ακραϊφώνως βενιζελικός σε όλη τη δεκαετία του '20, θα άρει την «παραδοσιακή» υποστήριξή του στον Ελ. Βενιζέλο, χτυπημένος οικονομικά από την κρίση των αρχών της δεκαετίας του '30, η οποία χρεώθηκε στη διακυβέρνηση των Φιλελευθέρων, και «προδομένος» από τη σύναψη του συμφώνου φιλίας το 1930, που έδωσε οριστικό τέλος στις ελπίδες επιστροφής στα εδάφη της Μικρασίας.

Παρά το γεγονός ότι η κορύφωση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα (την άνοιξη του 1932) συνέβη σε ένα διεθνές οικονομικό περιβάλλον απολύτως δυσχερές (σε αυτή τη συγκυρία ο όγκος του διεθνούς εμπορίου είχε μειωθεί κατά περίπου 25% μέσα σε μόλις τρία χρόνια, ενώ σημειώθηκαν δεκαεπτά χρεοκοπίες τραπεζικών οίκων), για τους αντιβενιζελικούς τα αίτια της οφείλονταν αποκλειστικά στην κακή διαχείριση της οικονομίας από τις κυβερνήσεις των βενιζελικών τα χρόνια που προηγήθηκαν της κρίσης. Η υπόδειξη των επιχειρημάτων των αντιβενιζελικών από τη συγγραφέα πραγματικά είναι εντυπωσιακή. Η Ελλάδα παρουσιάζεται από τον αντιβενιζελικό Τύπο ως τόπος «ακαταπαύστου λαφυραγωγίας και κλοπής», ενώ παράλληλα επιχειρείται να αναπαραχθεί μια εικόνα πλήρους διάστασης ανάμεσα στο «λαό» και τις πολιτικές

ελίτ. Η οικονομική κρίση αποδίδεται στη ληστρική και ανάλγητη «κεφαλαιοκρατία», η οποία εκπροσωπείται σύμφωνα με τους αντιβενιζελικούς από τη βενιζελική παράταξη (σ. 107), ενώ οι δημόσιοι λειτουργοί αποτελούν συνώνυμο της διαφθοράς, άλλη μία γενεσιουργό αιτία που, όπως υποστηρίζεται, οδήγησε στην κρίση.

Ο πραγματικός πυρήνας ωστόσο της δημόσιας συζήτησης σχετικά με την κρίση βρισκόταν αλλού και η συγγραφέας με έξοχο τρόπο τον αναδεικνύει. Στη διάρκεια της δεκαετίας του '20 είχε συντελεστεί στην ελληνική κοινωνία μια πραγματική κοσμογονία, η οποία κορυφώθηκε στη διάρκεια της τετραετίας του Ελ. Βενιζέλου. Η εγκατάσταση και αποκατάσταση περίπου ενάμισι εκατομμυρίων προσφύγων λ.χ. υπήρξε ένα στοίχημα, το οποίο για να κερδηθεί, σε μια προοπτική αναπτυξιακή για τη χώρα, έπρεπε να διατυπωθεί και να υλοποιηθεί ένα πειστικό πρόγραμμα βασισμένο στην αύξηση των δημοσίων δαπανών, με ολιστική φιλοσοφία. Τα αποζηραντικά έργα στη Μακεδονία υπήρξαν αναγκαία προϋπόθεση για την αύξηση της

αγροτικής παραγωγής, ενώ την ίδια περίπου εποχή (1929) ιδρύεται η Αγροτική Τράπεζα και ενισχύονται οι συνεταιρισμοί προκειμένου να στηρίξουν το σχέδιο αυτό, και συστήνονται, επιπλέον, υπηρεσίες υγιεινής, ικανές να καταπολεμήσουν χρόνιες πληγές που μάστιζαν τους αγροτικούς πληθυσμούς. Για τους αντιβενιζελικούς (αλλά και για πολιτικούς του βενιζελικού χώρου που διαφοροποιήθηκαν από το Βενιζέλο, όπως ο Καφαντάρης) όλα τα παραπάνω, έστω και εν πολλοίς άρρητα, υπήρξαν άσκοπες δαπάνες, ενέργειες που οδήγησαν στο δυσβάσταχτο εξωτερικό χρέος, καθώς η χώρα «επί σειρά ετών εξέδευε περισσότερα από τα αναγκαία διά δημοσίους σκοπούς». Παράλληλα, έγινε προσπάθεια να παρουσιαστούν από τον αντιβενιζελικό Τύπο ως προϊόν πολιτικού σχεδίου που αποσκοπούσε στον εκμαυλισμό των πολιτών μέσω των συνεννοημένων πολιτικών, τη στιγμή που το μοντέλο του κρατικού παρεμβατισμού που υιοθετήθηκε προκειμένου να επιτευχθεί ο μείζων πολιτικός στόχος, κατακρίνεται ως καταστρεπτικό για την οικονομία, χαρακτηριστικό και ίδιον («[...] του σοβιετικού καθεστώτος» (σ. 130). Ο παραπάνω λόγος ενέχει οπωσδήποτε στοιχεία ενός κοινωνικού συντηρητισμού και μιας ηθικής της κατανάλωσης, την οποία εύστοχα η συγγραφέας επισημαίνει στη γραφίδα ενός διακεκριμένου εκπροσώπου της συντηρητικής παράταξης, του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, ο οποίος και καλεί το 1932 τους αναγνώστες της *Πρωίας* να στραφούν στη σωτηρία μέσω της ταπεινώσεως και όχι στο χρέμα που αποτελεί «κίβδηλο ομοίωμα» (σ. 129). Η συγγραφέας έχοντας ήδη γνώση του συντηρητικού χώρου και των διάφορων αποχρώσεών του, σωστά δεν αντιμετωπίζει τον αντιβενιζελισμό ως ένα αδιαφοροποίητο σύνολο, ωστόσο τονίζει το γεγονός ότι για τους συντηρητικούς, ακόμη και στις περιπτώσεις που τα παραγωγικά έργα της δεκαετίας του '20 δεν ήταν απορριπτέα, είναι σφής μια διαχωριστική γραμμή που ορίζει τις διαφορετικές τους ευαισθησίες όσον

αφορά τις δημοσιονομικές προτεραιότητες, σε σχέση με τους Φιλελευθέρους. Για τους πρώτους, το («νοικοκύρεμα») του δημόσιου κορβανά υπήρξε μια αυτονόητη (πρώτη) επιλογή (σ. 140), για τους δεύτερους η βελτίωση της («κοινωνικής αντιλήψεως») μπορούσε να συμβάλει, έστω και μεσοπρόθεσμα, στην ανύψωση του υλικού και του πνευματικού επιπέδου της χώρας, κάτι που φέρνει στο νου του αναγνώστη τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στο χώρο της παιδείας την τετραετία 1928-1932, σύμβολο των οποίων υπήρξε το πρωτόγνωρο πρόγραμμα ανέγερσης σχολικών κτηρίων επί υπουργίας Γεωργίου Παπανδρέου.

Εν κατακλείδι: η μελέτη της Δέσποινας Παπαδημητρίου αποτελεί απαραίτητο ανάγνωσμα για όποιον επιθυμεί να κατανοήσει την οικονομική κρίση του μεσοπολέμου και, κυρίως, τον τρόπο με τον οποίο αυτή έγινε αντιληπτή στη συγκυρία και συνέβαλε στην απαξίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος στρώνοντας το χαλί στους θιασώτες του αντικοινοβουλευτισμού. Η συγγραφέας με πειστικό τρόπο αναλύει την εποχή του μεσοπολέμου βοηθώντας τον αναγνώστη παράλληλα να ερμηνεύσει καλύτερα την τρέχουσα οικονομική κρίση και τα απόνερά της. Θα έλεγα, μάλιστα, ότι αυτό συμβαίνει με έναν τρόπο που δεν «προσβάλλει» τον αναγνώστη, αφού πρόθεσή της είναι περισσότερο να του ενισχύσει την κριτική σκέψη παρά να του παρουσιάσει κάποια συμπέρασματα για τα «κοινά χαρακτηριστικά» δύο κρίσεων που έτσι κι αλλιώς έλαβαν χώρα σε εντελώς διαφορετικό περιβάλλον και υπό εντελώς διαφορετικές συνθήκες. Το ίδιο συμβαίνει παρουσιάζοντας λ.χ. τις διαφορετικές απόψεις που διατυπώθηκαν την επαύριο της οικονομικής κρίσης σε σχέση με το ρόλο που διαδραμάτισαν οι δημόσιες δαπάνες κατά την προ της κρίσεως περίοδο στη δημιουργία του εξωτερικού χρέους, καθώς μπορεί η αύξησή τους να οδήγησε πράγματι σε διόγκωση του δανεισμού της χώρας, άνευ τούτου ωστόσο η αύξηση της παραγωγής που επιτεύχθηκε

μετά το 1932, είναι αμφίβολο αν θα είχε πραγματοποιηθεί. Με άλλα λόγια, η πίστη των αντιβενιζελικών ότι παραγωγική ανασυγκρότηση και ανάπτυξη μπορούσαν να επιτευχθούν την περίοδο της κρίσης χωρίς την αύξηση των δημοσίων δαπανών και δίχως την ύπαρξη ενός κεντρικού-επιτελικού σχεδίου, αποδείχτηκε από την εξέλιξη των πραγμάτων αυταπάτη, κάτι σαν την παλαιά θεολογία του Βερολίνου

και της Τυβίγγης η οποία, όπως αναφέρει με το μοναδικό του τρόπο ο Εμμανουήλ Ροΐδης στην *Πάπισσα Ιωάννα*, κατόρθωσε να σχηματίσει «είδος τι Χριστιανισμού άνευ Χριστού, ως έφθασαν να παρασκευάζωσι και οι εξευγενισμένοι μάγειροι σκορδαλίαν άνευ σκόρδου και ο κ. Π. Σούτσος ποιήματα άνευ ποιήσεως».

ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΤΣΑΠΗΣ